

De (im)materiële cultuur van de Xinguano-volkeren van Brazilië

Deel 5

Over geesten en maskers – tweede deel

In deze aflevering van de reeks artikelen over de Xinguano-volkeren ligt de focus op enkele specifieke maskers die algemeen verspreid zijn onder Xinguano-indianen, gesitueerd in het ‘Parque Indígena do Xingu’ aan de bovenloop van de Xingu-river, een zijrivier van de Amazone in Brazilië.

Zicht op het kayapa-dansritueel op het centrale dorpsplein, waarbij het bezoek wordt herdacht van een in de liefde afgewezen jongeling aan een vissenfeest op de bodem van de rivier. De met bladertakken bedekte armen stellen de vinnen van de vis voor. Mehinaku-dorp 2010.

Vooraf toch even in herinnering brengen dat de maskers (met bijhorende outfit) in feite geesten voorstellen die zich daadwerkelijk onder de mensen begeven en door hen worden geëerd en gevoed, doorgaans in het kader van een genezingsproces of een seizoensritueel (bv. bij de pequi-oogst, een veelgebruikte vrucht van de *Caryocar brasiliense*). Dit is enigszins in tegenstelling tot het aanwenden van maskers bij bijvoorbeeld Afrikaanse volkeren, die vaak gelinkt zijn aan initiatie-rituelen en specifieke genootschappen.

Günther Hartmann

Enkele van de hier afgebeelde maskers, die bij de Xinguano-volkeren in diverse varianten voorkomen, zijn afkomstig uit de Hartmann-collectie. Günther Hartmann (1924-2012) was een gerenommeerde Duitse antropoloog die bij de Xingu-volkeren veldwerk verrichtte in de tweede helft van de 20ste eeuw. De in dit artikel aangewende (door ondergetekende vertaalde) citaten zijn van zijn hand en komen uit de brochure *Masken und Körpersprache im Alto Xingu, Zentral-Brasilien*.

Drie types maskers

Hartmann onderscheidt drie types van maskers: het gezichtsmasker, het opzetmasker en het reuzenmasker (*Atushua*, zie vorig artikel Tk jrg. 11 nr. 3, p. 18). Qua symboliek verwijzen deze maskers naar de vele geesten die een rol spelen in het leven van de Xinguano-indianen, in hoofdzaak dier-, water- en bosgeesten. Onder hen veel visgeesten, vaak uitgebeeld in de grote houten maskers met geometrisch vismotief (geabstraheerde schubben). Een masker, en dus de geest, is ook herkenbaar aan de bijhorende kledij, de typische bewegingen, geluiden, danspassen, muziek en eventuele attributen (bv. pijl en boog voor het apenmasker als hulpgeest van *Atushua*).

Het apenmasker

De Xinguano-indianen vlechten met raffia-vezels een naturalistische aap met een zwart gezicht en een lange staart. De mond van de aap bestaat uit piranha-tanden en de ogen zijn vaak met mossel-

Mehinaku visgeest in volledige outfit, met raffia masker en pak.

Let op het westerse, moderne speelgoed waarmee hij poseert, ongetwijfeld een deel van zijn hedendaagse identiteit.

schelp ingelegd. De vier poten van het masker zijn verbonden met een mutsachtig kopstuk. Het apenlijf wordt gemaakt van lianen dat in katoen en boombast wordt gewikkeld.

Een voorhangsel van raffia verbergt het gezicht van de maskerdrager. Wanneer de bast zwart geverfd is dan stelt het masker de sterke en gevreesde zwarte aap voor. Tijdens het optreden op het circulaire dorpsplein jaagt het apenmasker, *pahé*-masker genoemd door de Mehinaku, op kinderen en dreigt ermee hen op te eten indien het niet gevoed wordt. Af en toe wordt effectief voedsel aangebracht en dan verandert het beangstigende wezen geleidelijk in een welwillende geest.

De Pahé-dans met het apenmasker is een dans voor het bekomen van een goede visvangst of wordt opgevoerd bij de aanleg van een nieuwe aanplant of bij de bouw van een nieuwe hut (*maloca*). Het apenmasker kan ook het enorme *Atushua*-masker vergezellen in het kader van een groot maskerfeest.

De mythe van het apenmasker

Zoals bij vele elementen uit de materiële en geestelijke wereld van de Xinguanos is er ook hier een mythe, een verhaal dat aan het apenmasker kleefte. De mythe moet niet gezien worden als een afspiegeling van historische feiten of als een logische verklaring van bepaalde fenomenen. In beperkte mate heeft het moraliserende of waardenbevestigende bedoelingen. Het is een feitenkader waarvan de samenstellende delen herkenbaar zijn voor de toehoorders als bouwstenen van de eigen cultuur en de beleving van de eigen 'Umwelt'. Via een omweg concludeert de mythe dat de aap de mens gevolgd is en veel van hem leerde, en dat zij in een soort symbiose samenlevde. Uit G. Hartmann, o.c. p. 14-15, over het apenmasker, in eigen vertaling: 'Heel, heel lang geleden ontmoette de jaguar de kleine miereneter, die hem vroeg hem op zijn rug naar de overkant van de rivier te brengen. De jaguar stemde toe, maar de miereneter maakte van de gelegenheid gebruik om in het midden van

Houten plankmasker (holle plank van 30 x 45 cm) van het type 'Kuahahalu' (visgeest) met raffia voorhangsel dat het lichaam verbergt. Het is van het vrouwelijke type, gelet op de aangebrachte rode kleur.

Het apenmasker of pahé-masker is een opzetmasker, gedragen dus op het hoofd, en de danser/geest zit verborgen onder het afhangend raffia gedeelte. Vaak draagt de danser ook een bijhorend raffia pak. Het masker en de geest die het incarneert is eerder intimiderend, maar wordt ook aangewend om gunsten af te smeken.

Twee Kuahahalu visgeesten (een mannelijk en vrouwelijk masker) staan in het deurgat klaar om zich in het openbaar te tonen in het Mehinaku-dorp Utawana, anno 2010.

Twee Mehinaku-opzetmaskers, *tàtà* of kannibaalmaskers genaamd, uit de Hartmann-collectie en te koop aangeboden op de TKC beurs van 2023 in Waspik. Het gezicht van de geest/danser zit verborgen achter een raffia voorhangsel.

de rivier zijn vijand met zijn klauwen een oog uit te steken. Kort voor het bereiken van de andere oever stak de miereneter hem het tweede oog uit, zodat de jaguar blind was. De jaguar brulde zo schrikbarend dat de miereneter zich onder een steen voor hem verstopte. De jaguar brulde en brulde tot er een hert voorbij kwam aan wie de jaguar om hulp vroeg. Maar het hert weigerde alle hulp, want de jaguar was toch ook zijn vijand. En ook de tapir gedroeg zich op dezelfde wijze. Uiteindelijk kwam er een vogeltje op het gebrul van de jaguar aangevlogen, een Jào, dat door de Kalapalo 'Akan' wordt genoemd. Toen het de blinde jaguar zag, beloofde het te helpen. Het vloog naar zijn dorp terug en vele vogels verwarmden daar hars van de Jatoba-boom in een grote pot en sleepten die naar de jaguar. De vogels hielden de jaguar vast en de Akan goot wat vloeibare hars in de oogkassen van de jaguar. De jaguar brulde van de pijn, maar toen deze wegtrok kon hij weer zien en dankte de Akan. Sedertdien zijn beide goede vrienden. Maar spoedig kreeg de jaguar wraakgevoelens en wilde hij de slechte miereneter vangen en opvreten. Het dorp van de jaguars besloot een groot feest te organiseren en hierop de miereneter uit te nodigen. De mishandelde jaguar ging zelf als boodschapper naar het mierenetersdorp, dat helemaal verlaten was. Alleen de booswicht was daar, maar die had zich tijdig verstoppt. Vanuit zijn schuilplaats vroeg de miereneter wat de jaguar van hem verlangde. Toen hij over de uitnodiging hoorde, besloot de miereneter deze te aanvaarden. De volgende morgen ging de miereneter het woud in en overlegde hoe hij het zou aanpakken, want hij was bang om alleen naar het feest te gaan. Hij trok een paar okselharen uit en legde die onder enkele grote bladeren. Hij was nog niet lang op pad of daar volgde hem uit nieuwsgierigheid een grote troep apen. Hij herhaalde nogmaals zijn magische truc met de okselharen, waarna ook een bende neusberen en een troep wilde zwijnen aankwamen en hem volgden. Met deze horde aan volgelingen waagde hij het erop om

Vissen en rivieren spelen ook een grote rol in de verhalen en dansrituelen

naar het feest te gaan. De jaguar schrok toen hij de vele gasten zag aankomen, in plaats van alleen de miereneter. Hoe de jaguar ook probeerde en hoewel het feest tot lang in de nacht duurde, nooit slaagde hij er in de miereneter te pakken te krijgen. 's Morgens vroeg ging ieder weer zijn eigen weg ... Terug in het woud riep de miereneter zijn helpers en volgelingen bijeen en legde hij aan de apen uit hoe ze in de bomen konden leven en wat ze moesten eten. Daarna werd er gedanst en namen zij afscheid in vriendschap'.

De visgeesten

Een belangrijk deel van de maskers verwijst naar water- en riviergeesten. Vis speelt niet alleen in de voeding een belangrijke rol, vissen en rivieren hebben ook een belangrijke plaats in de verhalen en dansrituelen. Zo is er bijvoorbeeld het kayapa-dansritueel, muzikaal begeleid door gezang, door het geruis van een rammelaar en door het kloppen van een holle bamboestok op een platte steen (zie foto in TKC jg. 10, nr. 4, p. 14 onder). Het is de weergave van een mythe waarin een afgewezen minnaar aan de oever van een rivier wordt uitgenodigd door de vissen om deel te nemen aan een feest op de bodem van de rivier.

Houten plankmaskers

Meest kenmerkend voor de visgeesten zijn de grote rechthoekige houten maskers ook plankmaskers genoemd, door de Mehinaku *Kuababalu* geheten wanneer het om een visgeest gaat en *Jakuitxatu* wanneer het een watergeest betreft (zie ook de foto's in TKC jg. 11, nr. 3 p. 25 links boven). Dit type masker treedt meestal in paren op, met name een mannelijk (overwegend zwarte kleur) en een vrouwelijk exemplaar (overwegend rode kleur). Sommige maskers hebben doorschijnende openingen voor de ogen en dan wordt het masker als echt voorzetmasker gedragen. Soms zijn de ogen slechts uitgebeeld en dus niet echt doorschijnend en dan wordt het masker wat opgetild om doorheen de raffia-slierten te kunnen kijken.

Het masker is versierd met geometrische patronen en driehoekige blokjes, het zogenaamde *Mereshu* vis-patroon. De oude versies van dit type maskers zitten blijkbaar in de lift bij de verzamelaars. Een schitterend oud exemplaar, door de Duitse antropoloog Harald Schultz (1909-1966) verworven bij de Waura (Wauja), werd in 2018 door het veilinghuis Lempertz geschat op € 2.000, maar verkocht voor € 27.000 ! In 2021 werd het op de TAF-beurs in Amsterdam aangeboden voor €65.000.

De kannibalen

De twee hier afgebeelde opzetmaskers van de Mehinaku zijn afkomstig van de Hartmann-collectie, initieel verkocht via galerie Van den Dries in Semmerzake en door ondergetekende op de Tribale Kunst & Cultuur ruilbeurs 2023 in Waspik letterlijk op de kop getikt. Zij worden Tàtà-maskers genoemd en stellen kannibaalgeesten voor. Zij treden steeds in paren op, met hoofdzakelijk zwarte pigmenten voor de mannelijke versie en rood voor de vrouwelijke versie. Het raffia-voorhangsel bedekt het gelaat. Tijdens het dansen maakt het masker schokkende, korte knikjes met het hoofd, hetgeen eerder een grappige dan een intimiderende indruk maakt.

Het Aga-masker

Een bijzonder type masker is het *Aga*-masker, een klein houten masker op een brede lianenboog. Afgebeeld is een exemplaar afkomstig uit de collectie Hartmann, expeditie 1983. Het wordt door de drager met beide handen in een brede armbeweging omhoog gehouden zodat het kleine zwarte maskertje dat in het midden onderaan gefixeerd is, voor het gezicht van de acterende geest komt. De boog is versierd met arara-en harpij-staartveders. Door wiegende bewegingen komt het masker en de geest heel dynamisch tot leven. Het masker wordt vooral aangewend om gunsten af te smeken.

Ook aan het ontstaan van het Aga-masker is een mythe verbonden. Uit Hartmann, o.c., p. 13-14, in eigen vertaling:

Het Aga-masker is een klein houten masker op een brede boog van lianen

Patrick Berben is advocaat en sociaal-cultureel antropoloog (K.U. Leuven). Hij heeft sedert 1981 veldwerk verricht bij vee-nomaden in Oost-Afrika en bij indianen-volkeren langs de Xingu-stroom (Amazone, Brazilië).

‘Ook vroeger leefden er al mensen. Een jonge man wilde trouwen met een vrouw, maar de liefde was helaas niet wederzijds en zij wees hem af. Dit bezorgde de man veel verdriet en hij wilde liever sterven. Hij sprak hierover met zijn broer, die samen met hem het dorp verliet. Zij wandelden heel lang en ver en bereikten op een bepaald moment het dorp van de menseneters. De ongelukkige afgewezen jonge man zei tegen zijn broeder: ‘Wacht hier, ik zal het dorp binnengaan’. Hij beschilderde zich en versierde zich met veren. Helaas, ver kwam hij niet, want de kannibalen grepen hem vast en sleepten hem naar het dorp. Daar sloeg de dorpsoudste hem de kop in met een knuppel.

De broer kon alles zien vanuit zijn schuilplaats in een hoge boom en weende erg. De menseneters onthoofdden de jongeman om daarvan een masker te maken. Ze schraapten de weke stukken van het hoofd zodat alleen de schedelknoken overbleven, die zij in de zon te drogen legden. Het stamhoofd maakte de aga-boog klaar en hing de schedel in het midden van de boog als masker. Hij schilderde de boog rood, met urucu-sap, en zwart, met de hars van de agape-boom en met houtskool. Daarna begon de oude man te dansen. Hij danste dag en nacht en begaf zich al dansend naar de rivier, om er te baden. Hiervoor legde hij de boog met het masker neer op de oever. De broer had alles gezien. Hij kwam snel uit zijn schuilplaats, greep de knuppel die ook aan de oever lag en sloeg de man dood. Hij nam het hoofd van zijn broer mee en ging terug naar het eigen dorp en begroef daar de schedel’.

berben.patrick@hotmail.com

Interessante literatuur in dit verband

Barcelos Neto, A. (2004). *Visiting the Wauja*. Lisboa: Museu Nacional de Etnologia

Gregor, T. (1977). *Mehinaku*. Chicago: University of Chicago Press

Hartmann, G. (1986). *Xingu Unter Indianern in Zentral-Brasilien*. Berlin: Museum für Völkerkunde

Hartmann, G. (1995). *Masken und Körpersprache im Alto Xingu, Zentral-Brasilien*. Berlin: Verlag Painen

Von den Steinen, K. (1894). *Unter den Naturvölkern Zentral-Brasilien*. Berlin: Verlagsbuchhandlung Dietrich Reimer

Internet Trupp, F. (1993), *Maskenfeste*. www.zobod.at

De traditionele zanger Tsana Kuikuro met het aga-boogmasker tijdens een dansritueel, Ipatse (een Kuikuro-dorp) 2017. De foto is genomen door Thiago Jesus als onderdeel van een cultureel uitwisselingsprogramma georganiseerd door AIKAX (Associação Indígena Kuikuro do Alto Xingu) in samenwerking met People's Palace Projects, Queen Mary University of London.

Plankmasker van een visgeest bij de Mehinaku (Utawana, 2010)

Een raffia visgeest opzetmasker bij de Mehinaku.

